«Ἀναγνωρίζουσα εἰς τὸ ἀκέραιον τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος ἀποκλειστικὴν ἁρμοδιότητα τῆς ὑφ᾽ Ὑμᾶς Ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας τῆς Ῥωσσίας...»

0211532 MOCKBA

Πρ. Αρ. 3629
31. 08 1992

'Αριθμ. Πρωτ. 1203

Μακαριώτατε καί 'Αγιώτατε Πατριάρχα Μόσχας καί πάσης Ρωσσίας, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ λίαν ἀγαπητέ καί περιπόθητε ἀδελφέ καί συλλειτουργέ τῆς ἡμῶν Μετριότητος κύριε 'Αλέξιε, τήν 'Υμετέραν σεβασμίαν Μακαριότητα ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμενοι, ὑπερηδίστα προσαγορεύομεν.

Εἰς ἀπάντησιν πρός σχετικά τηλεγράφημα καί γράμμα τῆς 'Υμετέρας λίαν ἡμῖν ἀγαπητῆς καί περισπουδάστου Μακαριότητος, ἐπί τοῦ ἀνακύψαντος προβλήματος ἐν τῇ καθ' 'Υμᾶς ἀδελφῇ 'Αγιωτάτῃ 'Εκκλησίᾳ τῆς Ρωσσίας, ὅπερ πρόβλημα ὡδήγησε τήν 'Ιεράν Σύνοδον αὐτῆς ὅπως προβῇ, δι' οὓς οἶδεν αὐτη λόγους, εἰς τήν καθαίρεσιν τοῦ ἄχρι πρό τινος ἐκ τῶν τά πρῶτα φερόντων Συνοδικοῦ μέλους αὐτῆς Μητροπολίτου Κιέβου κυρίου Φιλαρέτου, ἐπιθυμοῦμεν ἵνα γνωρίσωμεν τῇ 'Υμετέρᾳ 'Αγάπῃ ἀδελφικῶς ὅτι ἡ καθ' ἡμᾶς 'Αγία τοῦ Χριστοῦ Μεγάλη 'Εκκλησία ἀναγνωρίζουσα εἰς τό ἀκέραιον τήν ἐπί τοῦ θέματος ἀποκλειστικήν ἁρμοδιότητα τῆς ὑφ' 'Υμᾶς 'Αγιωτάτης 'Εκκλησίας τῆς Ρωσσίας ἀποδέχεται τά Συνοδικῶς ἀποφασισθέντα περί τοῦ ἐν λόγῳ, μή ἐπιθυμοῦσα τό παράπαν ἵνα παρέξῃ οἱανδήτινα δυσχέρειαν εἰς τήν καθ' 'Υμᾶς ἀδελφήν 'Εκκλησίαν.

'Εν τῷ πνεύματι ἀκριβῶς τούτῳ εἴχομεν ἀποστείλει πρότριτα καί τούς δύο ἀδελφούς 'Ιερώτατον Μητροπολίτην Περγάμου κύριον 'Ιωάννην καί Θεοφιλέστατον 'Επίσκοπον Σκοπέλου κύριον Ναναηλ, κατόπιν τῆς γενομένης ἐπισκέψεως εἰς ἡμᾶς τοῦ ἐν λόγῳ καθαιρεθέντος, ἐπί τῷ σκοπῷ ὅπως ἐκ τοῦ σύνεγγυς πληροφορηθῶμεν τά διατρέξαντα ἐκ πρώτης χειρός καί πρός ἀποφυγήν πάσης ἐν προκειμένῳ παρερμηνείας. 'Ως ἐκ τούτου ὀφείλομεν νά παρατηρήσωμεν, ὅτι ἐλυπήθημεν μεγάλως διά τήν οὐχί φιλάδελφον ὑποδοχήν τῶν ἐν λόγῳ ἀντιπροσώπων ἡμῶν, πρᾶγμα ὅπερ ἀσφαλῶς ὀφείλεται εἰς πλήρη παρεξήγησιν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν.

'Επί δέ τούτοις περιπτυσσόμενοι τήν 'Υμετέραν Μακαριότητα φιλήματι ἁγίῳ, διατελοῦμεν μετ' ἀναλλοιώτου ἐν Κυρίῳ ἀδελφικῆς ἀγάπης.

Ἐν Βόλῳ τῇ 6ῃ Αὐγούστου ης'
τῆς 'Υμετέρας σεβασμίας Μακαριότητος
ἀγαπητός ἐν Χριστῷ ἀδελφός

† Ὁ Κυνουρίας Χρυσόστομος

Ἄρθρο τοῦ πρωτοδιακόνου Κωνσταντίνου Μάρκοβιτς, καθηγητή της Θεολογικής Ακαδημίας Αγίας Πετρουπόλεως και μέλους της Διασυνοδικής Επιτροπής της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας

I

Στην από 15ης Οκτωβρίου 2018 Δήλωση της Ιεράς Συνόδου της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας (στο εξής Δήλωση της Ιεράς Συνόδου) σχετικά με την επιβουλή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά του κανονικού εδάφους της Ρωσικής Εκκλησίας παρατίθεται χωρίο από την από 26ης Αυγούστου 1992 επιστολή του Παναγιωτάτου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου στον μακαριστό Πατριάρχη Αλέξιο ως απάντηση στις πληροφορίες που παρασχέθηκαν για την από 11ης Ιουνίου 1992 δικαστική Πράξη της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας του Πατριαρχείου Μόσχας όσον αφορά την καθαίρεση του μητροπολίτη Κιέβου Φιλαρέτου Ντενισένκο. Το πρωτότυπο της επιστολής φυλάσσεται στο αρχείο του Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων του Πατριαρχείου Μόσχας και αποτελεί σπουδαία απόδειξη του εκ κανονικο-νομικής απόψεως αβάσιμου της από 11ης Οκτωβρίου 2018 Πράξεως της Ιεράς Συνόδου του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, διά της οποίας αποδέχθηκε σε κοινωνία τον καθαιρεθέντα και αναθεματισθέντα πρώην μητροπολίτη Φιλάρετο Ντενισένκο και αναγνώρισε ως κανονικά έγκυρες τις «χειροτονίες», που τέλεσε ο ίδιος και οι συν αυτώ, ως μέλη του καταργηθέντος «πατριαρχείου Κιέβου».

Ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος έχει κατ᾽ επανάληψιν δηλώσει ότι κύρια αποστολή της διακονίας του είναι η υπεράσπιση του πρωτείου του πατριαρχικού θρόνου Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ των άλλων Προκαθημένων των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών και των εξ αυτού μοναδικών προνομιών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τούτο υποδηλώνει το δικαίωμα παρεμβάσεως και διευθετήσεως δογματικών και κανονικών στρεβλώσεων, οι οποίες προκύπτουν στις άλλες κατά τόπους Ορθοδόξους Εκκλησίες, το μονομερές δικαίωμα απονομής του καθεστώτος αυτοκεφαλίας σε νεοπαγείς κατά τόπους Εκκλησίες. Επιπλέον, κατά την άποψη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, μόνον αυτό δικαιούται να οργανώνει και να διευθύνει τις ορθόδοξες κοινότητες της «διασποράς», δηλαδή, σε εκείνες τις χώρες, οι οποίες δεν εντάσσονται στον χώρο της καθιερωμένης κανονικής ευθύνης των άλλων κατά τόπους Εκκλησιών. Κατά τη γνώμη αυτή, στην άμεση δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως πρέπει να υπάγεται ολόκληρος ο κόσμος, με εξαίρεση έναν περιορισμένο αριθμό χωρών, επί των οποίων ασκούν δικαιοδοσία οι άλλες κατά τόπους Ορθόδοξες Εκκλησίες. Μολαταύτα, και επί αυτών εκτείνεται η δικαστική αρμοδιότητα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, καθόσον σε αυτό ανήκουν «δικαιώματα δικαστικὰ ἐν τῇ καθόλου Ἐκκλησία)»[1]. Το Πατριαρχείο Μόσχας αμφισβητεί αυτή τη θεωρία και θεωρεί τα προνόμια του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως «ανύπαρκτα». «Αυτές οι αξιώσεις υπό τη μορφή, υπό την οποία ασκούνται σήμερα από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ουδέποτε απολάμβαναν την υποστήριξη του πληρώματος της Ορθοδόξου Εκκλησίας» (Δήλωση της Ιεράς Συνόδου).

II

Το ζήτημα του περιεχομένου των δικαστικών δικαιωμάτων και του δικαιώματος του εκκλήτου του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως είναι από τα πλέον επίμαχα στο κανονικό δίκαιο. Η διαμάχη οφείλεται μεταξύ άλλων και στη διαφορά ερμηνειών σειράς ιερών κανόνων (3, 5 της Σαρδικής, 9, 17 και 28 της Δ΄ και 36 της Πενθέκτης Οικουμενικών Συνόδων). Επί του θέματος έχουν γραφθεί βιβλία και επιστημονικές μελέτες. Περί αυτού μπορούμε να διεξάγουμε ατέρμονες συζητήσεις, παραθέτοντας από την ιστορία της Εκκλησίας πληθώρα επιχειρημάτων και παραδειγμάτων τόσο «υπέρ», όσο και «κατά», λογομαχώντας για την ισχύ καθεμίας εξ αυτών των αποδείξεων. Αδιαμφισβήτητα, πρόκειται για σπουδαίο ζήτημα της θεολογικής και εκκλησιαστικής-νομικής συζήτησης. Όμως στο πλαίσιο του προβλήματος του ουκρανικού σχίσματος στερούνται νοήματος οι λογομαχίες για το εάν δικαιούτο ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος να δεχθεί την έκκλητο προσφυγή του πρώην μητροπολίτη Φιλαρέτου. Άλλωστε, δεν υπήρξε έκκλητος διαδικασία επί της υποθέσεως του Φιλαρέτου ούτε τον Οκτώβριο του 2018, αλλά ούτε και σε άλλο χρόνο.

Σκοπός του παρόντος είναι να δειχθεί η απόλυτη ασυμφωνία των πράξεων του Πατριάρχη Βαρθολομαίου με τους ιερούς κανόνες της Εκκλησίας, ακόμη και κατά την ερμηνεία με την οποία παρουσιάζονται εντός της θεωρίας των υπερορίων προνομίων[2], η οποία θέλει τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως να έχει στην πραγματικότητα το δικαίωμα «ὅπως δέχηται ἐκκλήτους προσφυγάς ἀρχιερέων καί ἄλλων κληρικῶν ἐκ πασῶν τῶν Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν» (Ἀνακοινωθέν Ἁγίας καί Ἱερᾶς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου από 11ης Οκτ. 2018. **https://ec-patr.org/nakoinothen-gias-kai-er-s-synodoy-11-okt-2018/**).

Το αρχειοθετηθέν έγγραφο προσφέρει πειστικές αποδείξεις για να ισχυρισθεί κανείς ότι το θέμα της εκκλήτου προσφυγής του Φιλαρέτου έκλεισε επί της ουσίας από τον Πατριάρχη Βαρθολομαίο ήδη από το 1992, όταν εκείνος έγραψε: «Εἰς ἀπάντησιν πρὸς σχετικὰ τηλεγράφημα καὶ γράμμα τῆς Ὑμετέρας λίαν ἀγαπητῆς καὶ περισπουδάστου Μακαριότητος, ἐπί τοῦ ἀνακύψαντος προβλήματος ἐν τῇ καθ' Ὑμᾶς ἀδελφῇ Ἁγιωτάτῃ Ἐκκλησία τῆς Ρωσσίας, ὅπερ πρόβλημα ὁδήγησε τὴν Ἱερὰν Σύνοδον αὐτῆς ὅπως προβῇ, δι' οὓς οἶδε αὕτη λόγους εἰς τὴν καθαίρεσιν τοῦ ἄχρι προτινὸς ἐκ τῶν τὰ πρῶτα φερόντων Συνοδικοῦ μέλους αὐτῆς Μητροπολίτου Κιέβου κυρίου Φιλαρέτου, ἐπιθυμοῦμεν ἵνα γνωρίσωμεν τῇ Ὑμετέρᾳ Ἀγάπῃ ἀδελφικῶς ὅτι ἡ καθ' ἡμᾶς Ἁγία τοῦ Χριστοῦ Μεγάλη Ἐκκλησία ἀναγνωρίζουσα εἰς τὸ ἀκέραιον τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος ἀποκλειστικὴν ἁρμοδιότητα τῆς ὑφ' Ὑμᾶς Ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας τῆς Ρωσσίας ἀποδέχεται τὰ Συνοδικῶς ἀποφασισθέντα περὶ τοῦ ἐν λόγῳ, μὴ ἐπιθυμοῦσα τὸ παράπαν ἵνα παρέξῃ οἱανδήποτε δυσχέρειαν εἰς τὴν καθ' Ὑμᾶς ἀδελφὴν Ἐκκλησίαν». Παρ' όλον που η δίκη ενός αρχιερέα, έστω και γηραιότερου, αποτελεί εσωτερική υπόθεση κάθε Τοπικής Εκκλησίας, ο μακαριστός Πατριάρχης Αλέξιος Β΄ απέστειλε επίσημες ανακοινώσεις σχετικά με τη δικαστική Πράξη της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας στον Πατριάρχη Βαρθολομαίο και τους Πατριάρχες Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων καθώς και στους άλλους Προκαθημένους των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών. Στην Εγκύκλιο των Πατριαρχών της Ανατολής του 1848 αναφέρεται ότι υπάρχει έθιμο όταν οι Πατριάρχες Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων «εἰς τὰ παραδόξως συμπεσόντα καὶ δυσδιευθέτητα γράφουσιν εἰς τὸν Κωνσταντινουπόλεως», αποτεινόμενοι σε αυτόν για «ἀδελφικὴν σύμπραξιν», «ἀλλ' αὕτη ἡ ἀδελφικὴ συνδρομή, ἔν γε τῇ χριστιανικῇ πίστει, οὐ πωλεῖται διὰ τῆς ὑποδουλώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ» (κεφ. 14). Ταυτοχρόνως με την ανακοίνωση από το Πατριαρχείο Μόσχας, την ίδια ακριβώς στιγμή ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος δέχεται την προσφυγή από τον καθαιρεθέντα πλέον μητροπολίτη Φιλάρετο[3]. Επιπλέον, μετά την καθαίρεσή του ο Φιλάρετος αυτοπροσώπως αφίχθη για ακρόαση στον Πατριάρχη Βαρθολομαίο, πράγμα για το οποίο ο τελευταίος πληροφορεί ο ίδιος στην επιστολή του. Προτού αναγγείλει εκ μέρους της Αγίας του

Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας τη συμφωνία του για τα αποφασισθέντα της Συνόδου της Μόσχας και την αναγνώριση εις το ακέραιο της αποκλειστικής αρμοδιότητας της Ρωσικής Εκκλησίας, ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος απέστειλε στο Κίεβο τον κορυφαίο θεολόγο και πεπειραμένο ιεράρχη μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα και τον επίσκοπο Βσέβολοντ Κολομίτσεφ-Μαϊντάνσκι, ιεράρχη της «Ουκρανικής Ορθοδόξου Εκκλησίας στις ΗΠΑ», η οποία υπάγεται στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Επομένως, η απόφασή του να αποδεχθεί την καθαίρεση του Φιλαρέτου ήταν μετρημένη και μελετημένη.

III

Οι πρώτες αποφάσεις σχετικά με τη διαδικασία εφέσεως εμπεριέχονται στους κανόνες της εν Αντιοχεία Τοπικής Συνόδου, η οποία κατά παράδοσιν σχετίζεται με τη «Σύνοδο Εγκαινίων» του Domus Aurea, μιας μεγαλοπρεπούς βασιλικής, η οποία οικοδομήθηκε στην Αντιόχεια (6 Ιανουαρίου 341).

Σύμφωνα με αυτούς τους κανόνες, κληρικός, ο οποίος καταδικάσθηκε από τον οικείο αυτού επίσκοπο έχει δικαίωμα να καταθέσει έφεση στη Σύνοδο επισκόπων της μητροπόλεως, όπου «ἀπαντήσας ἀπολογήσεται, πείσας τε τὴν σύνοδον, κατεδέξοιτο ἑτέραν ἀπόφασιν» (καν. 6). Επίσκοπος ή κληρικός, ο οποίος καθαιρέθηκε από τη Σύνοδο επισκόπων, «δέον ἐπὶ μείζονα επισκόπων σύνοδον τρέπεσθαι, καί, ἃ νομίζει δίκαια ἔχειν, προσαναφέρειν πλείοσιν ἐπισκόποις, καὶ τὴν παρ᾽ αὐτῶν ἐξέτασίν τε καὶ ἐπίκρισιν ἐκδέχεσθαι» (καν. 12). Η συνοδική κρίση της Συνόδου επισκόπων μιας διοικήσεως δεν εκκαλείται (καν. 15). Οι Σύνοδοι επισκόπων υπό την προεδρία μητροπολίτη πρέπει να διεξάγονται δύο φορές τον χρόνο, όπου και να επιλύονται από κοινού όλες οι δικαστικές υποθέσεις (καν. 20).

Το 343 πραγματοποιήθηκε στη Σαρδική (στη σημερινή Σόφια της Βουλγαρίας) η Τοπική Σύνοδος, όπου συμμετείχαν επίσκοποι της Δυτικής αυτοκρατορίας. Αρχικώς εκεί προβλεπόταν η διεξαγωγή της Οικουμενικής Συνόδου, αλλά οι επίσκοποι της Ανατολής, μολυσμένοι από τον Αρειανισμό, διχάσθηκαν και συγκάλεσαν τη σύνοδο στη Φιλιππούπολη. Επομένως, στους κανόνες της Συνόδου αναφέρεται ο επίσκοπος Ρώμης Ιούλιος, αλλά «Τὰ μέντοι ὁρισθέντα περὶ τοῦ Πάπα, ἐκληπτέον καὶ εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, διὰ τὸ ἐπὶ πᾶσι ὁμοίως καὶ τούτον τῷ πάπᾳ τιμηθῆναι ὑπὸ διαφόρων κανόνων» (Βαλσαμών Θεόδωρος, Ερμηνεία του 3ου καν. της εν Σαρδική Συνόδου). Στους κανόνες 3, 4, 5 και 14 οι πατέρες της Συνόδου διατύπωσαν την κανονική διαδικασία της εκκλήτου, η οποία ακολουθείτο σε περιπτώσεις καθαιρέσεως επισκόπων και λοιπών κληρικών από τις περιφερειακές συνόδους. Ο καθαιρεθείς από τη σύνοδο επίσκοπος ή κληρικός είχε δικαίωμα να εκκαλέσει την υπόθεση στον επίσκοπο Ρώμης και να του παρουσιάσει αποδείξεις της αθωότητάς του. Στον Πάπα αποδιδόταν το δικαίωμα της αρχικής εκτιμήσεως του δικαίου της καταδίκης— «εἰ δὲ ἐξαρκεῖν νομίζοι πρὸς τὴν τοῦ πράγματος ἐπίγνωσιν καὶ ἀπόφασιν τοῦ ἐπισκόπου, ποιήσει ὅπερ ἂν τῇ ἐμφρονεστάτῃ αὐτοῦ βουλῇ καλῶς ἔχειν δόξῃ» (καν. 5). «Εἰ δὲ μὴ συστῆναι δύναται τοιοῦτον αὐτοῦ εἶναι τὸ πρᾶγμα, ὡς παλινδικίας χρῄζειν, τὰ ἅπαξ κεκριμένα μὴ ἀναλύεσθαι, τὰ δὲ ὄντα, βέβαια τυγχάνειν» (καν. 3). Εάν ο επίσκοπος Ρώμης «δίκαιόν τε εἶναι νομίσῃ ἀνανεώσασθαι αὐτοῦ τὴν ἐξέτασιν τοῦ πράγματος, γράφειν τούτοις τοῖς ἐπισκόποις καταξιώσῃ τοῖς ἀγχιστεύουσι τῇ ἐπαρχίᾳ, ἵνα αὐτοὶ ἐπιμελῶς καὶ μετὰ ἀκριβείας ἕκαστα διερευνήσωσι, καὶ κατὰ τὴν τῆς ἀληθείας

πίστιν, ψῆφον περὶ τοῦ πράγματος ἐξενέγκωσιν» (καν. 5). Με άλλα λόγια, κατόπιν παραστάσεως του επισκόπου Ρώμης η υπόθεση επανεκδικάζεται από την ίδια Σύνοδο, η οποία εξέδωσε την αρχική καταδίκη, αλλά σε διευρυμένη πλέον μορφή. Ο Πάπας είχε δικαίωμα να διορίσει επιπρόσθετους συνέδρους από τους επισκόπους των όμορων επαρχιών καθώς και να αποστείλει λεγάτους από πρεσβυτέρους της Ρώμης. Το 1992 ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος δέχθηκε την καθαίρεση του Φιλαρέτου ως νόμιμη και δεν έκρινε απαραίτητο να προχωρήσει επίσημα με τη διαδικασία της εκκλήτου, επομένως αναγνώρισε ότι η υπόθεση δεν απαιτεί επανεξέταση.

Επιπλέον, ο 4ος κανόνας της εν Σαρδική Συνόδου διατάζει εάν ο καθαιρεθείς επίσκοπος προτίθεται να ασκήσει το δικαίωμα της εκκλήτου, ο θρόνος του θα πρέπει να μένει κενός έως ότου ολοκληρωθεί οριστικά η διαδικασία επί της υποθέσεώς του. Όπως είναι γνωστό, ο Αγιώτατος Πατριάρχης Βαρθολομαίος αναγνώρισε την εκλογή του μακαριστού μητροπολίτη Κιέβου και πάσης Ουκρανίας Βλαδιμήρου Σαμποντάν ως Προκαθημένου της Ουκρανικής Ορθοδόξου Εκκλησίας και το 2014 του Μακαριωτάτου μητροπολίτη Ονουφρίου Μπερεζόφσκι. Το εν λόγω γεγονός, καθώς και το ότι ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος δεν έκρινε σκόπιμο να προχωρήσει επίσημα τη διαδικασία της εκκλήτου, αποδεικνύει ότι εκείνο το διάστημα ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως συμφωνούσε ότι η υπόθεση του Φιλαρέτου δεν χρήζει επανεξετάσεως.

IV

Οι πατέρες της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου στην 15η συνεδρία τους (στις 31 Οκτωβρίου του 451) ενέκριναν 28 κανόνες, μεταξύ των οποίων οι δύο, και συγκεκριμένα ο 9ος και ο 17ος , ορίζουν τη γενική τάξη του εφετείου για την Εκκλησία στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας. Ο 9ος κανόνας αναφέρει: «Εἴ τις κληρικὸς πρὸς κληρικὸν πρᾶγμα ἔχει, μὴ ἐγκαταλιμπανέτω τὸν οἰκεῖον ἐπίσκοπον, καὶ ἐπὶ κοσμικὰ δικαστήρια μὴ κατατρεχέτω, ἀλλὰ πρότερον τὴν ὑπόθεσιν γυμναζέτω παρὰ τῷ ἰδίῳ ἐπισκόπῳ, ἢ γοῦν, γνώμῃ αὐτοῦ τοῦ ἐπισκόπου, παρ᾽ οἷς ἂν ἀμφότερα τὰ μέρη βούλωνται, τὰ τῆς δίκης συγκροτείσθω· εἰ δέ τις παρὰ ταῦτα ποιήσοι, κανονικοῖς ἐπιτιμίοις ὑποκείσθω. Εἰ δὲ κληρικὸς πρᾶγμα ἔχει πρὸς τὸν ἴδιον, ἢ καὶ πρὸς ἕτερον ἐπίσκοπον, παρὰ τῇ συνόδῳ τῆς ἐπαρχίας δικαζέσθω. Εἰ δὲ πρὸς τὸν τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας μητροπολίτην, ἐπίσκοπος, ἢ κληρικὸς ἀμφισβητοίη, καταλαμβανέτω τὸν ἔξαρχον τῆς διοικήσεως, ἢ τὸν τῆς βασιλευούσης Κωνσταντινουπόλεως θρόνον, καὶ ἐπ᾽ αὐτῷ δικαζέσθω». Ο 17ος κανόνας, ο οποίος ασχολείται με τις εδαφικές διαφορές μεταξύ επισκόπων, επαναλαμβάνει την εν λόγω διάταξη: «Εἰ δέ τις ἀδικοῖτο παρὰ τοῦ ἰδίου μητροπολίτου, παρὰ τῷ ἐξάρχῳ τῆς διοικήσεως, ἢ τῷ Κωνσταντινουπόλεως θρόνῳ δικαζέσθω, καθά προείρηται». Με τον τρόπο, με τον οποίο οι κανόνες της Σαρδικής απένειμαν στον επίσκοπο Ρώμης το μονοπρόσωπο δικαίωμα να δέχεται εκκλήτους προσφυγές, αλλά όχι και να εκδίδει τελεσίδικες δικαστικές αποφάσεις επί των εφέσεων, έτσι και οι κανόνες της Χαλκηδόνας χορηγούν στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως το δικαίωμα να δέχεται εκκλήτους προσφυγές προς εξέταση, αλλά όχι και προσωπικό δικαίωμα του εκδικάζειν. Όλες οι δικαστικές υποθέσεις εξετάζονταν στις Συνόδους των επισκόπων υπό την προεδρία είτε μητροπολίτη, είτε ἐξάρχου τῆς διοικήσεως, δηλαδή του Πατριάρχη, του πρώτου. Ο τίτλος ἔξαρχος τῆς ἀνατολικῆς διοικήσεως προσφωνείτο ο αρχιεπίσκοπος Αντιοχείας Δόμνος[4]. Η Σύνοδος της Χαλκηδόνος επικύρωσε νομικά την πρακτική να εκδικάζονται οι δικαστικές υποθέσεις, συμπεριλαμβανομένων και των εκκλήτων προσφυγών, από την «ἐνδημοῦσα σύνοδο» (δηλ. τη διαρκή σύνοδο) (Βλ. Πράξις 4, Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου σχετικά με τους Φώτιο Τύρου και Ευστάθιο Βηρυτού). Ο διακεκριμένος Γερμανός ιστορικός του κανονικού δικαίου Κ. Γκεφέλε σχολίασε την καταληκτήρια φράση του 9ου κανόνα της Χαλκηδόνος ως εξής:

«Το μυστηριώδες μέρος του κανόνα μας δύναται να εξηγηθεί υπό την ακόλουθη έννοια. Στην Κωνσταντινούπολη πάντοτε ευρίσκονταν πολλοί επίσκοποι από τα πιο διαφορετικά μέρη, οι οποίοι κατέφθαναν εκεί για να επιλύσουν τις διαφορές τους ενώπιον του δικαστηρίου του αυτοκράτορα. Ο τελευταίος συχνά προωθούσε τις υποθέσεις των προς εξέταση από τον επίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος μαζί με τους «ἐνδημοῦντες» εκείνη τη στιγμή επισκόπους από διαφορετικές επαρχίες διεξήγαγε τη σύνοδο ενδημούσα»**[5]**.

Πράγματι η «σύνοδος ἐνδημοῦσα» υπό την προεδρία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ως όργανο της εκκλησιαστικής δικονομίας είχε υπερόρια αρμοδιότητα και δεχόταν προς εκδίκαση δικαστικές διαφορές επισκόπων και κληρικών από διάφορα μέρη της Ανατολικής Αυτοκρατορίας. Κατά την μεταεικονομαχική περίοδο η «σύνοδος ἐνδημοῦσα» υποκαθιστά στην πράξη τις Οικουμενικές Συνόδους, οι οποίες για γνωστούς ιστορικούς λόγους κατέστη αδύνατο να συγκαλούνται υπό την παλαιά τους μορφή. Όπως θεωρεί ο έγκριτος Έλληνας ιστορικός του κανονικού δικαίου καθηγητής Σπυρίδων Τρωιανός «με την πάροδο του χρόνου η «σύνοδος ἐνδημοῦσα» επεκτείνει τη δικαιοδοσία της ακόμη και στις υποθέσεις άλλων Πατριαρχείων και όχι μόνον του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Έτσι, επιπροσθέτως προς τους μητροπολίτες, αρχιεπισκόπους και υψηλόβαθμους πατριαρχικούς αξιωματούχους συμμετείχαν επίσης συχνά στη σύνοδο και άλλοι: μητροπολίτες άλλων Πατριαρχείων, ακόμη και Πατριάρχες, εάν ευρίσκονταν στην πρωτεύουσα. Ένας άλλος παράγοντας, που συνέδραμε στην αναβάθμιση ήταν ότι μετά την επιδρομή των Αράβων πολλοί επίσκοποι των εδαφών των Πατριαρχείων της Ανατολής, τα οποία είχαν καταληφθεί από επιδρομείς, δεν μπορούσαν να είναι εγκατεστημένοι στους θρόνους τους και διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη. Ο 18^{ος} κανόνας της Πενθέκτης Συνόδου, επικαλούμενος την εν λόγω κατάσταση, επέτρεπε την «προσωρινή» έλλειψη αυτών των επισκόπων από τις Εκκλησίες τους. Αδιαμφισβήτητα, σε μεμονωμένες περιπτώσεις, όταν πλήθος επισκόπων από άλλα Πατριαρχεία συμμετείχαν στη Σύνοδο, δεν ήταν εύκολο να προσδιορισθεί, εάν ήταν μια κανονική «σύνοδος ἐνδημοῦσα», ή είχε χαρακτήρα εκτάκτου Συνόδου. Εν πάση περιπτώσει, λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις περιστάσεις, δεν είναι δύσκολο να βρεθεί εξήγηση γιατί οι ἐνδημούσες σύνοδοι κατέλαβαν τη θέση των Οικουμενικών Συνόδων ως ανώτατο διοικητικό όργανο στην Εκκλησία».**[6]** Ακριβώς για τον λόγο ότι προσκαλούνταν να συμμετάσχουν στις πατριαρχικές ενδημούσες συνόδους προκαθήμενοι και επίσκοποι από άλλα Πατριαρχεία, καθώς και εξαιτίας της εγγύτητας προς τον αυτοκράτορα, του οποίου οι νόμοι και η εξουσία επεκτείνονταν ευρύτατα στους τομείς της εκκλησιαστικής ζωής, στην όψιμη βυζαντινή εποχή αυτές οι συνελεύσεις αποτελούσαν φωνή ολόκληρης της Εκκλησίας της αυτοκρατορίας. Όμως, στην εποχή μας η Πατριαρχική Σύνοδος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εκπροσωπεί μόνον την Τοπική αυτού Εκκλησία. Στις εργασίες της δεν προσκαλούνται επίσκοποι είτε εκπρόσωποι των άλλων κατά τόπους Εκκλησιών, επομένως και η δικαιοδοσία της δεν μπορεί να επεκτείνεται πέραν των ορίων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Βάσει της σύγχρονης αρχής του αυτοκεφάλου, γράφει ο μητροπολίτης Ιωάννης Ζηζιούλας, «η Ορθόδοξη Εκκλησία σε κάθε χώρα διοικείται από την οικεία αυτής Σύνοδο, χωρίς ουδεμία παρέμβαση από πλευράς οποιασδήποτε άλλης Εκκλησίας»**[7]**. Συνεπώς, ισοδύναμο «αντίστοιχο» της όψιμης βυζαντινής «ἐνδημούσης συνόδου» θα μπορούσαμε να θεωρούμε τις Συνάξεις Προκαθημένων και ιεραρχών των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών υπό τη μορφή της Πανορθοδόξου Διασκέψεως υπό την προεδρία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, εάν τέτοιες διεξάγονταν επί τακτικής βάσεως. Ως εκ τούτου οφείλουμε να ενθυμηθούμε ότι τον Μάιο του 2005 ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος συγκάλεσε Πανορθόδοξη Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη επί του ζητήματος του εκπτώτου Πατριάρχη Ιεροσολύμων Ειρηναίου. Θα ήταν πολύ λογικό κατά τον ίδιο τρόπο να εξετάζεται η δικαστική υπόθεση ιεράρχη, ο οποίος προτού καθαιρεθεί ήταν έχων τα πρωτεία μητροπολίτης σε μια εκ των μεγαλυτέρων ορθοδόξων χωρών του κόσμου.

Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία απορρίπτει την κανονική ισχύ των χειροτονιών και άλλων μυστηρίων, τα οποία τέλεσε ο Φιλάρετος, καθώς και οι συν αυτώ από το πρώην «Πατριαρχείο Κιέβου», οι οποίοι συγκροτούν την πλειονότητα της «ιεραρχίας» και του «κλήρου» της λεγόμενης Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ουκρανίας, συμπεριλαμβανομένου και του επικεφαλής της «μητροπολίτη Επιφανίου», ακολουθώντας τη λογική των δικαστικών πράξεων των Ιερών Συνόδων της Ιεραρχίας στη Μόσχα τα έτη 1992 και 1997. Ο Φιλάρετος εκθρονίσθηκε και καθαιρέθηκε και στη συνέχεια αναθεματίσθηκε. Συνεπώς, και οι ακόλουθοί του δεν μπορούν να αναγνωρίζονται ως αξιωθέντες της χάριτος της ιεροσύνης. Η Εκκλησία δύναται να τροποποιήσει είτε να ανακαλέσει τις δικαστικές πράξεις σχετικά με σχισματικούς, έχοντας ως γνώμονα την αρχή της οικονομίας (επιείκειας), μόνον στην περίπτωση της μετανοίας και της συμφιλιώσεώς τους. Ωστόσο το δικαίωμα αυτό ανήκει μόνον στην Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας εκείνης της Τοπικής Εκκλησίας, εκ της οποίας αποσχίσθηκε η σχισματική κοινότητα («Περὶ τῶν ἀκοινωνήτων γενομένων… ὑπὸ τῶν καθ᾽ ἑκάστην ἐπαρχίαν ἐπισκόπων, κρατείτω ἡ γνώμη, κατὰ τὸν κανόνα τὸν διαγορεύοντα, τοὺς ὑφ᾽ ἑτέρων ἀποβληθέντας ὑφ᾽ ἑτέρων μὴ προσίεσθαι» (κανών 5 της Α΄ Οικ. Συν, βλ. επίσης τον 32^{ο} κανόνα των Αποστόλων, τον 6^{ο} κανόνα της εν Αντιοχεία Συνόδου). «Η Σύνοδος της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως δεν έχει κανονικά δικαιώματα για να αίρει δικαστικές αποφάσεις, ειλημμένες από την Ιερά Σύνοδο Ιεραρχίας της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας» αναφέρεται στην παρατεθείσα ανωτέρω Δήλωση της Ιεράς Συνόδου της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Στην πραγματικότητα η Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως ούτε φρόντισε καν να δηλώσει την «άρση» αυτών των αποφάσεων. Τις αγνόησε ως κάτι που δεν έχει ούτε την παραμικρή σημασία, κρίνοντας ως επαρκή βάση για την «αποκατάσταση» των σχισματικών μόνον το γεγονός ότι βρέθηκαν σε σχίσμα «ὄχι διά δογματικούς λόγους». Το σχίσμα «διά δογματικούς λόγους» αποκαλείται αίρεση. Το Πατριαρχείο Μόσχας δεν κατηγόρησε ούτε τον Φιλάρετο, αλλά ούτε τους υποστηρικτές του για αίρεση. Όμως άραγε η επιθετική σχισματική δραστηριότητα, την οποία ανέπτυξε το «Πατριαρχείο Κιέβου» όχι μόνον στην Ουκρανία, τη Ρωσία και τη Μολδαβία, δηλαδή εντός των κανονικών ορίων της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, ενώ κατά διαστήματα παρενέβη στα όρια άλλων κατά τόπους Εκκλησιών, της Ελλάδος, της Σερβίας, της Βουλγαρίας, δεν αποτελεί βαρύ αμάρτημα και έγκλημα κατά της ενότητας της Εκκλησίας του Χριστού;

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως διακηρύσσει ότι σκοπός όλων των ενεργειών του, στις οποίες προβαίνει στην Ουκρανία, είναι η θεραπεία του σχίσματος και η επίτευξη της εκκλησιαστικής ενότητας. Ωστόσο στην πραγματικότητα οδήγησαν μόνον στην όξυνση των θρησκευτικών αντιθέσεων. Μέχρι το 2018 το σχίσμα είχε κατ᾽ εξοχήν περιφερειακό χαρακτήρα. Αλλά τώρα σημειώθηκε διάσπαση μεταξύ των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών και εντός ορισμένων εξ αυτών. Οι ενέργειες, στις οποίες προέβη η Κωνσταντινούπολη, όχι μόνον αντιτίθενται στις κανονικές αρχές, επί των οποίων στο διάβα των αιώνων εδράζεται η ζωή της Εκκλησίας, αλλά αντιφάσκουν πρόδηλα και με τον διακηρυχθέντα σκοπό περί «θεραπείας του σχίσματος». Πρώτον, ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος επέλεξε το ύφος του δικτάτορα έναντι του Προκαθημένου και των αρχιερέων της κανονικής Ουκρανικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, αγνοώντας πλήρως τις απόψεις, τις πεποιθήσεις, τις γνώμες και τη βούλησή τους. Δεύτερον, ο Πατριάρχης εξανάγκασε τους κανονικούς επισκόπους, παρά την ποιμαντική και χριστιανική τους συνείδηση να αποδεχθούν σε εκκλησιαστική κοινωνία και να ενωθούν σε μια νέα «Τοπική εκκλησία» με όσους οι ίδιοι επίσκοποι δικαίως θεωρούν αμετανόητους σχισματικούς-αυτοχειροτόνητους, οι οποίοι δεν διαθέτουν τη χάρη της ιεροσύνης. Και αυτή η στάση θεμελιώνεται επί της δικαστικής ετυμηγορίας της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, της οποίας η ισχύς επικυρώθηκε επισήμως από

τον ίδιο τον Πατριάρχη Βαρθολομαίο και ουδέποτε ανακλήθηκε αυτή η επικύρωση.

VI

Ολοκληρώνοντας οφείλουμε να διατυπώσουμε τις σύντομες θέσεις, που προκύπτουν εκ των προαναφερθέντων.

1. Βάσει των κανόνων 3 και 5 της Συνόδου Σαρδικής η εγγράφως επιβεβαιωθείσα συμφωνία με τον ορισμό της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας του Πατριαρχείου Μόσχας και η άρνηση διεξαγωγής της εκκλήτου διαδικασίας για την υπόθεση του Φιλαρέτου πρέπει να θεωρείται ως επίσημη έγκριση της δικαστικής πράξεως εκθρονίσεως και καθαιρέσεως του Φιλαρέτου. Εάν ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος το 2018 αποφάσισε να αναγνωρίσει την προσωπική του απόφαση ως εσφαλμένη, θα έπρεπε, σύμφωνα με τους ίδιους κανόνες, να καλέσει την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας του Πατριαρχείου Μόσχας να διεξάγει εκ νέου δικαστική διαδικασία επί της υποθέσεως και να ορίσει, εάν επιθυμούσε, τους δικούς του εκπροσώπους για συμμετοχή στη Σύνοδο. Είτε να συγκαλέσει Πανορθόδοξο Σύνοδο κατ᾽ αναλογίαν εκείνης στην υπόθεση του Πατριάρχη Ειρηναίου.

2. Όπως διακηρύχθηκε στο από 11ης Οκτωβρίου 2018 Ανακοινωθέν, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως έχει κανονικά προνόμια «ὅπως δέχηται ἐκκλήτους προσφυγάς ἀρχιερέων καί ἄλλων κληρικῶν ἐκ πασῶν τῶν Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν» βάσει των κανόνων 9 και 17 της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Όμως δύναται να εκδίδει δικαστικές αποφάσεις επί προσφυγών μόνον Σύνοδος υπό την προεδρία του Πατριάρχη, έχουσα τη σχετική δικαιοδοσία. Κατά τη βυζαντινή εποχή τέτοια Σύνοδος ήταν η «σύνοδος ἐνδημοῦσα» και η δικαιοδοσία της αναγνωριζόταν σε όλο το έδαφος της αυτοκρατορίας και επίσης επικυρωνόταν από την αυτοκρατορική εξουσία. Η δικαιοδοσία της σημερινής Ιεράς Συνόδου του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως δεν επεκτείνεται επί άλλων Τοπικών Εκκλησιών. Επιπλέον, η διαδικασία εκκλήτου προσφυγής είναι αδύνατη χωρίς την παρουσία και τις καταθέσεις των δικαστών, οι οποίοι προηγήθηκαν και εξέδωσαν την προηγούμενη καταδικαστική ετυμηγορία και άνευ συμφώνου γνώμης επί της νέας αποφάσεως του Προκαθημένου εκείνης της Τοπικής Εκκλησίας, στην οποία υπάγεται ο πρώην καταδικασθείς.

3. Οι δικαστικές πράξεις των Ιερών Συνόδων της Ιεραρχίας των ετών 1992 και 1997 εξακολουθούν να διατηρούν την νομική ισχύ τους, διότι ουδέποτε ήρθησαν κατά νόμιμο τρόπο. Ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος επιχείρησε να εξαναγκάσει την ιεραρχία της Ουκρανικής Ορθοδόξου Εκκλησίας να δεχθεί σε κοινωνία σχισματικούς, οι οποίοι δεν έχουν κανονικά έγκυρες χειροτονίες και μυστήρια. Επομένως, αυτές οι ενέργειες δικαίως αξιολογούνται ως ωμή παραβίαση των ιερών κανόνων της Εκκλησίας και αντιφάσκουσες στη χριστιανική συνείδηση.

Σε μια από τις επιστολές του με αποδέκτη τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αναστάσιο ο Άγιος

Λέων ο Μέγας, ήλεγχε τους επισκόπους, οι οποίοι κάνουν τον προϊστάμενο των συναδέλφων τους ως εξής: «Όσοι “τὰ ἑαυτῶν ζητοῦσιν, οὐ τὰ τοῦ Χριστοῦ ᾽Ιησοῦ” (Φλπ. 2. 21)... ευρίσκουν ικανοποίηση στο να προΐστανται με έπαρση και όχι να συμβουλεύονται με τους υφισταμένους (consulere subditis placet)˙ είναι φουσκωμένοι από την υπερηφάνειά τους, διότι εκείνο, που καθιερώθηκε για τη διαφύλαξη της ομόνοιας (δηλ. η αρχή του πρωτείου), σήμερα υπηρετεί τον διχασμό» (Ep. XIV. I. PL. 54.I Col. 669). Ακόμη και στην περίπτωση, όπου λόγος γίνεται για τις σχέσεις μεταξύ του πρώτου (primus) επισκόπου και των επισκόπων, οι οποίοι υπάγονται στην άμεση δικαιοδοσία του, αυτές οι σχέσεις πρέπει να οικοδομούνται βάσει του αδελφικού σεβασμού έναντι των ιεραρχικών δικαιωμάτων, της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας. Εδώ εδράζεται η αρχή της συνοδικότητας. Πολύ περισσότερο η ευαισθησία και ο αμοιβαίος σεβασμός έναντι των ιεραρχικών δικαιωμάτων πρέπει να καθορίζουν τις αμοιβαίες σχέσεις των ιεραρχών, οι οποίοι δεν συνδέονται μεταξύ τους ως προς την δικαιοδοσία.

Στη σύγχρονη διάρθρωση της Οικουμενικής Εκκλησίας ως κοινότητας των κατά τόπους Ορθοδόξων αυτοκεφάλων Εκκλησιών, το πρωτείο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως θα εδύνατο να αναγνωρίζεται όχι μόνον ως πρωτείο τιμής ψιλῷ τῳ τίτλῳ, αλλά και ως ηθικό πρωτείο αυθεντίας, που εδράζεται επί του φυσικού σεβασμού της αρχαίας κανονικής παραδόσεως της Εκκλησίας και της ιστορίας των 1700 ετών του πατριαρχικού θρόνου της Πόλεως, την οποία οικοδόμησε ο μεγάλος Ισαπόστολος Αυτοκράτορας. Θα εδύνατο, εάν ο ίδιος σημερινός Προκαθήμενος της Κωνσταντινουπόλεως δεν υπονόμευε αυτή την αυθεντία και τον σεβασμό.

---

[1] Φωτιάδης Εμμανουήλ, «Ἐξ ἀφορμῆς ἑνὸς ἄρθρου», Ορθοδοξία. 23. Ἀθῆναι, 1948, σ. 216.

[2] Λεπτομερείς πληροφορίες για τη θεωρεία των υπερορίων προνομιών του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως εκτίθενται στη μελέτη: Alexander G. Dragas. The Constantinople and Moscow Divide. Troitsky and Photiades on the Extra-Jurisdictional Rights of the Ecumenical Patriarchate. Θεολογία τ. 884 (2017). 135-190. **https://www.academia.edu/36576195/The_Constantinople_and_Moscow_Divide_Troitsky_and_Photiades_on_the_Extra_Jurisdictional_Rights_of_the_Ecumenical_Patriarchate**

[3] Κατά τον επίσκοπο Χριστουπόλεως Μακάριο και νυν αρχιεπίσκοπο Αυστραλίας, την περίοδο 1992-2018 ο Φιλάρετος υπέβαλε έξι προσφυγές στον Πατριάρχη Βαρθολομαίο (**https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2561256-episkop-makarios-hristopolskij-pomicnik-patriarha-varfolomia.html**)

[4] Πράξις 14η, της Δ΄ Οικ. Συνόδου. (J. D. Mansi. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio v.7. 1762, p. 347)

[5] Hefele Charles Joseph. A History of the Councils of the Church, from the Original Documents. Vol III. Edinbourg 1883, p. 396

[6] Spiros Troianos. Patriarchal and Synodical Acts of the Tenth and Eleventh Centuries. Сборник. The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500. Washington 2012, p. 164.

[7] Being as Communion. St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 1985. ISBN 0-88141-029-2.

Μια πηγή: https://mospat.ru/gr/articles/87853/